

ПРОФЕСОРИ ТА СТУДЕНТИ УНІВЕРСИТЕТІВ РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

В статті висвітлено основні напрями підготовки професорів і студентів університетів Росії у другій половині ХІХ – початку ХХ століття. Визначено, що в цей період вища освіта стає більш науковою та світською. Виявлено конкретні завдання вищої освіти з боку держави – підготовка спеціалістів для державної служби і народного господарства. З'ясовано існування декількох напрямів у підготовці професорсько-викладацьких кадрів у країні та за її межами. Встановлено, що до лав студентів університету приймалися молоді люди, які досягли 17-річного віку та закінчили повний курс навчання в одній із гімназій, а також що повний курс навчання студентів становив 4 роки.

Ключові слова: університет, професори, приват-доценти, студенти, лекції, друга половина ХІХ – початок ХХ століття.

Модернізація системи вищої освіти в Україні потребує вивчення й узагальнення перспективних авторських ідей, досвіду науковців, зокрема другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Цей період відзначений соціально-економічними і культурними перетвореннями в суспільстві та системі освіти України. Проблеми вищої школи того часу (автономізація університетів, визначення переважаючого типу вищого навчального закладу), до розв'язання яких були причетні прогресивні педагоги (В. І. Вернадський, М. І. Пирогов, І. О. Сікорський), актуалізуються в сучасних умовах.

У сучасній науковій літературі розкрито окремі аспекти підготовки професорів і навчання студентів в університетах Росії у другій половині ХІХ – початку ХХ століття: вітчизняні науковці О. П. Реєнт, В. М. Шевченко дослідили, що викладання на гуманітарних факультетах університетів проходило виключно у лекційній формі; науковець О. Тарасенко, вивчаючи історичну освіту в Київському університеті цього періоду, з'ясувала, що на історико-філологічному факультеті були створені кафедри історії всесвітньої літератури та теорії й історії культури, збільшено кількість викладачів, розширився обсяг викладання, підвищилися рівень і якість практичних занять студентів; російський дослідник В. Г. Кинелев, вивчаючи вищу освіту означеного періоду, також розкриває деякі аспекти роботи професорів і навчання студентів. Джерелами дослідження вважаємо матеріали центральних архівів України і Росії, а також Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Мета статті полягає у висвітленні основних аспектів підготовки та роботи професорів і студентів університетів Росії у другій половині ХІХ – початку ХХ століття.

Університетська реформа другої половини ХІХ ст. широко обговорювалася у пресі. Ліберальна професура на чолі із знаменитим лікарем і педагогом М. І. Пироговим одностайно висловилася за автономний корпоративний університет [1, с. 91]. Свобода викладання і навчання – цей педагогічний принцип отримав найбільш продумане втілення у концепції М. І. Пирогова – професора і колишнього полечителя двох навчальних округів. Найважливіша мета університету – розвиток науки. Свобода наукових занять і відносин професорів і студентів – єдиний засіб для досягнення цієї мети. М. І. Пирогов рішуче виступав проти з'єднання вченого ступеня з чином і службою: якщо вчений ступінь і повинен давати певні службові права, то це повинно бути справою держави, а не університету. М. І. Пирогов "тільки з потреби" залишав іспит на посаду в стінах університету. М. І. Пирогов наполягав на перебалотуванні професора не через 25 років, а вже через 12,5 років [3, с. 361]. М. І. Пирогов повставав проти деспотизму і застою професорської корпорації, але як засіб пропонував не обмеження корпоративних прав, а контроль, дію громадської думки і конкуренцію. Він вважав, що "автономічний" університет неможливий без громадської думки студентів. М. І. Пирогов рекомендував можливо більшу гласність в університетських справах. Він вважав, що потрібна конкуренція молодих сил: потрібно відкрити доступ до читання лекцій працівникам, які починають, – створити в Росії інститут приват-доцентів, щоб вони могли читати паралельні курси з професорами, надати студентам свободу вибору лекцій і викладачів.

"Університет виражає сучасне суспільство ... в університеті виступає на перший план його пряме призначення – наукова діяльність..." [3, с. 361].

На території Російської імперії в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. підготовку кваліфікованих кадрів здійснювали такі навчальні заклади: академії, університети, інститути. Домінуюча роль у підготовці спеціалістів належала університетам. Реформи у системі освіти 1860-х років відкрили для бідних верств більший доступ до неї на всіх рівнях, враховуючи університетський, удосконалили програму навчання, надали університетам більшу автономію, послабили цензурні утиски [5, с. 7]. Новий університетський статут був прийнятий у 1863 році. Цей циркуляр надавав можливість перебудувати і покращити освітню й наукову роботу в університетах. Значно збільшилась кількість кафедр на всіх факультетах. Зокрема, в Університеті св. Володимира на історико-філологічному факультеті були створені

кафедри історії всесвітньої літератури та теорії й історії культури. Завдяки збільшенню кількості викладачів розширився обсяг викладання. Значно підвищився рівень і якість практичних занять студентів, створювалися більш сприятливі умови для підвищення рівня викладання і наукової роботи [5, с. 7-8].

Маємо зазначити, що до 60-х років XIX століття викладання на гуманітарних факультетах університетів проводилося виключно у лекційній формі [6]. Університетський статут 1863 року відновив автономію університетів у навчальних справах. Створювалась рада професорів, яка керувала всім життям навчального закладу. Ці зміни здійснювалися в умовах збереження заборони на використання в навчанні української мови [4, с. 91].

Екстраординарний професор запрошувався для читання лекцій по одному з навчальних предметів. Він міг призначатися без випробування або після випробування, що полягало в представленні і захисті дисертації і в прочитанні пробної лекції. Кожний факультет мав свої збори, які скликалися деканом у міру потреби, і складалися з ординарних та экстраординарних професорів [1, с. 94-95].

Отже, характер політики уряду в галузі освіти у другій половині XIX ст. був зумовлений реформами 60-х років. Вища освіта стає більш науково-світською, покращена освітня й наукова робота, послаблені цензурні утиски, але держава прагнула до авторитарної спрямованості системи виховання у вищих навчальних закладах, які б формували відданих імператорові громадян. Конкретними завданнями вищої освіти з боку держави були: підготовка спеціалістів для державної служби і народного господарства, а також виховний вплив на свідомість молоді з метою зміцнення устоїв російської державності.

18 червня 1863 р. під тиском громадської думки новий статут був затверджений. Статут проголосив: кожний університет складається з факультетів як складових частин одного цілого. Кожний факультет складався з декана (обраного на зборах факультету у присутності університетської ради на три роки з числа ординарних професорів), ординарних і экстраординарних професорів, доцентів і лекторів. Понад те університетам надавалося право мати приват-доцентів у необмеженій кількості. Ординарний професор перебував на посаді і не міг посідати інших посад. Він отримував платню і квартирні гроші за посадою, а також платню за викладання. Професори, що посідали інші посади, отримували тільки винагороду за викладання. Ординарний професор, який вислужив повну навчальну пенсію і був на посаді професора не менше 10 років, або ж працював викладачем не менше 25 років, за поданням конференції отримував звання заслуженого професора і міг бути залишеним на посаді ще на 5 років. Окрім читання лекцій, на професора покладалося: керівництво практичними заняттями, прийняття іспитів, здійснення різного роду навчального і науково-методичного керівництва, читання публічних лекцій, коли це визнавалося необхідним, сприяння в науковій розробці питань, що мають відношення до предмету, що викладається [1, с. 93].

Кожний університет, перебуваючи в підпорядкуванні міністра народної освіти, ввір'явся попечителю навчального округу, який у надзвичайних обставинах мав право діяти всіма способами, хоч би вони й перевищували його владу. Але в цьому випадку він був зобов'язаний довести до відома міністра, що трапилося. Ректор обирався радою з ординарних професорів університету на чотири роки та затверджувався імператором. В університеті були рада, правління, суд і канцелярія.

Для забезпечення університетів професорами і викладачами міністерство народної освіти в 1862 р. прийняло ухвалу про запрошення іноземних учених в університети на посади професорів і доцентів.

Уряд дозволив міністрові освіти на всій розсуд відправляти молодих учених за кордон для підготовки їх до посади професорів і викладачів на строк до двох років. При цьому ті, що відряджалися, зобов'язувалися за кожний рік перебування за кордоном прослужити у відомстві міністерства два роки. У 1862 р. за кордон була направлена група вчених у кількості 46 чоловік під керівництвом М. І. Пирогова. За період 1862-1865 рр. за кордон було відправлено 89 чоловік [1, с. 102].

З 1863 р. почав функціонувати інститут професорських стипендіатів. Суть інституту полягала в тому, що особи, які хотіли присвятити себе викладанню або науковій діяльності, після успішного закінчення університетського курсу залишалися при університеті або прямували в інший університет для підготовки до здачі магістерських іспитів, написання і захисту дисертацій на ступінь магістра, а потім доктора наук. У затверджених в 1867 р. "Правилах про осіб, які залишаються при університетах і відряджаються за кордон для приготування до професорського звання", а декілька пізніше в "Правилах" для Варшавського університету, поширених на всі університети Росії, були встановлені єдині вимоги до організації підготовки науково-педагогічних працівників вищої школи. Кожний стипендіат прикріплювався до одного з факультетських викладачів, який ніс відповідальність за його підготовку; передбачалася щорічна атестація стипендіатів; університети отримали право на свій розсуд збільшувати терміни їх навчання. Зміст, форми і методи підготовки молодих учених в XIX ст. як у Росії, так і за її межами визначалися університетами і представлялися через попечителя навчального округу на розсуд міністерства народної освіти.

4 січня 1864 р. було затверджено нове Положення про випробування на вчені ступені. По ньому було відновлено вчене звання дійсного студента. Вчені ступені кандидата, магістра і доктора привласнювалися історико-філологічними, фізико-математичними, юридичними факультетами і факультетами іноземних мов. На всіх факультетах було збільшено кількість розрядів наук, по яких привласнювалися магістерський і докторський ступені: до 39, однаково для обох ступенів. Нове положення 1884 р. відмінило іспити для здобувачів вченого ступеня доктора наук, від них було потрібне тільки представлення дисертації та її публічний захист. Претенденти на вчений ступінь медичних наук, як і раніше, складали іспити. Разом з тим, положення 1884 р. передбачало підвищення вимог до якості

магістерських і особливо докторських дисертацій. Докторська дисертація повинна була мати самостійне дослідження якого-небудь наукового питання або представляти "обширне дослідження предмету магістерської дисертації, не допускаючи її повторення". За новим положенням 1884 р. дисертацію може замінити всякий самостійний твір, хоч би написаний і не для отримання вченого ступеня.

Таким чином, до кінця XIX сторіччя в Росії існувало декілька напрямів підготовки професорсько-викладацьких кадрів як у середині країни, так і за її межами. Проте зростаючі потреби вищих навчальних закладів країни не задовольнялися. Через нестачу викладачів у 1899 р. університетам було дозволено оголошувати конкурс на заміщення вакантних посад, причому до конкурсу допускалися також особи, які мали ступінь магістра. Єдиних правил заміщення викладацьких посад у спеціальних вищих навчальних закладах не існувало. Вся система підготовки науково-педагогічного складу, яка діяла в Росії в кінці XIX ст., була обмеженою. Подвійна суть політики царського уряду, який не міг не зважати на необхідність залучення у вищу школу кращих науково-педагогічних сил і в той же час постійно прагнув здійснити їх відбір на класовому підґрунті і відповідно до вимог "благодійності", стала все більше гальмувати розвиток системи вищої освіти. Вищі навчальні заклади продовжували відчувати гостру нестачу в науково-педагогічних кадрах [2, с. 52-53].

До студентів університету приймалися молоді люди, які досягли 17-річного віку та закінчили повний курс або випробування зрілості, що витримали в одній із гімназій. Прийом студентів проводився один раз на рік перед початком академічного року. Повний курс тривав 4 роки (на медичних факультетах – 5 років). Студенти, які витримали випробування з відзнакою і подали письмову дисертацію, удостоювалися ступеня кандидата, якщо дисертація була схвалена факультетом; студенти, які витримали випробування, але не подали дисертації, отримували звання дійсного студента. Під час навчання з кожного студента стягувалася платня: у столичних університетах – 50 крб., в інших – 40 крб. Бідним студентам за рішенням університету могли бути надані відстрочки платежів або вони могли бути звільнені від оплати. Університетам за дозволом міністра народної освіти надавалося право засновувати вчені товариства для удосконалення певної частини наук.

Всі університети знаходилися під заступництвом імператора і називалися імператорськими. Університети мали власний друк, свою цензуру для тез та інших навчальних творів і збірок, що видавалися ними. Вони могли видавати періодичні праці й мати власні друкарні та книжкові лавки. Проте відлига продовжувалася недовго. Політичні події (замах на царя) втрутилися в хід здійснення реформ в освіті. На школу була покладена відповідальність за "згубні псевдовчення, що розповсюджувалися" в суспільстві.

Новий статут 1884 р. з'явився в умовах жорсткої урядової реакції і відмінив автономію, поставив університети в повну залежність від міністерства народної освіти і попечителів навчальних округів. Особливо помітно посилювався контроль за підбором і підготовкою професорсько-викладацького складу університетів [1, с. 98-99].

За статутом 1884 р., скорочувалася кількість кафедр, функції ради сильно обмежувалися, міністерство народної освіти регламентувало все життя університетів: призначало, підвищувало й усувало професорів, обирало ректорів, призначало випробувальні комісії. Статут регламентував характер викладання у вищій школі. Навчальні курси цілком визначалися "Екзаменаційними вимогами", що розроблялися спеціальними комісіями міністерства народної освіти без урахування потреб розвитку науки. На гуманітарних факультетах це викликало пониження теоретичного рівня викладання. Вивчення філософії на історико-філологічних факультетах було представлене власній допитливості студентів. Новий статут 1884 р. відміняв уведене в 1863 р. розділення історико-філологічних факультетів на три відділення: історичне, слов'яно-руське і класичне.

Стан, що утворився в університетах у 80-90 рр. XIX ст., засвідчив повну неспроможність спроб "керувати" наукою бюрократичними методами, підпорядковувати викладання у вищій школі реакційним політичним цілям.

У другій половині XIX ст. в університетах набула поширення двохсеместрова система навчання. Для кожного семестру встановлювався обов'язковий навчальний план, який передбачав певну послідовність в оволодінні знаннями. Студенти були зобов'язані складати напівкурсіві та курсіві перекладні іспити з дисциплін. Крім того, в кожному семестрі студент мав вивчити не менше двох додаткових дисциплін за власним вибором, складання іспитів з них також було обов'язковим. Статут 1884 р. замінив курсіві іспити заліками, які розглядалися як додатковий спосіб контролю за студентами. Диференціація наукових знань приводила до спеціалізації навчання. На всіх факультетах першокурсники вивчали основні дисципліни відділення, а з 3-го курсу починалося вивчення головної спеціальності [1, с. 100].

Основним джерелом поповнення університетів професорсько-викладацькими кадрами був інститут професорських стипендіатів. За статутом 1863 р. кандидатом на посаду професора могла бути особа, відома не тільки своїми науковими працями, але й педагогічною діяльністю. Крім того, для отримання звання ординарного й екстраординарного професора був потрібний ступінь доктора, а для доцента – не нижче магістра. Приват-доцентами могли бути й кандидати, які подали дисертацію та захистили її публічно. За колишнім статутом, штатні викладачі не розподілялися по кафедрах і факультетах [7, с. 198-213]. У статуті 1863 р. такий розподіл передбачався, причому розподіл предметів і порядок їх викладання вирішувалися факультетськими зборами з подальшим затвердженням радою університету.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження можемо стверджувати, що в університетах Росії у другій половині XIX – початку XX століття вища освіта стає більш науково-світською, покращена освітня та наукова робота, послаблені цензурні утиски. Але держава прагнула до авторитарної спрямованості системи виховання у вищих навчальних закладах, які б формували відданих імператорові громадян. Конкретними завданнями вищої освіти з боку держави були: підготовка спеціалістів для державної служби і народного господарства. Існувало декілька напрямів у підготовці професорсько-викладацьких сил як у середині країни, так і за кордоном. Створювалась рада професорів, яка керувала всім життям навчального закладу, в тому числі й запрошенням екстраординарних професорів для читання лекцій з одного з навчальних предметів. У студенти університету приймалися молоді люди, які досягли 17 років і закінчили повний курс навчання в одній з гімназій. Прийом студентів проводився один раз на рік перед початком академічного року. Термін навчання був 4 роки.

Перспективи подальшого дослідження цієї проблеми ми вбачаємо у пошуку основних методик викладання професорів університетів Росії у другій половині XIX – початку XX століття.

Використані джерела

1. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / под ред. В. Г. Кинелева. – М. : НИИ ВО, 1995. – 352 с.
2. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Университета св. Владимира за 1910 год. – К. : Университетская типография, 1912. – 78 с.
3. Пирогов Н. И. Избранные сочинения / Н. И. Пирогов. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 558 с.
4. Реснт О. П. Історія України у схемах і таблицях : навчальний посібник / О. П. Реснт, В. М. Шевченко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – 162 с.
5. Тарасенко О. Історична освіта в Київському Університеті (до 165-річчя від дня заснування) / О. Тарасенко // Історія України. – 1999. – № 41. – С. 5–8.
6. Тарасенко О. Історична освіта в Київському Університеті (до 165-річчя від дня заснування) / О. Тарасенко // Історія України. – 1999. – № 42. – С. 2–5.
7. Иконников Владимир Степанович. Рецензия на работу Сташевского для историко-филологического факультета. – IP НБУВ, ф. III, спр. 59718, арк. 2.

Грищенко С. В.

ПРОФЕССОРА И СТУДЕНТЫ УНИВЕРСИТЕТОВ РОССИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье отражены основные направления подготовки профессоров и студентов университетов России во второй половине XIX – начале XX века. Определено, что высшее образование становится более научным и светским. Охарактеризованы конкретные задания высшего образования со стороны государства – подготовка специалистов для государственной службы и народного хозяйства. Выявлено существование нескольких направлений в подготовке профессорско-преподавательских кадров. Установлено, что студентами университета становились молодые люди, достигшие 17-летнего возраста и закончившие полный курс обучения в одной из гимназий. Полный курс обучения студентов составлял 4 года.

Ключевые слова: университет, профессора, приват-доценты, студенты, лекции, вторая половина XIX – начало XX века.

Grischenko S. V.

PROFESSORS AND STUDENTS OF UNIVERSITIES OF RUSSIA IN THE SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY

Reflected in the article are the main directions of preparing professors and students of Russian universities in the second half of XIX – beginning of XX century. Higher education became more sophisticated and secular then. The tasks of higher education set by the state were preparation of statesmen and professionals in national economy. Found out were some directions in professor and teacher's preparation within the country and abroad. Also discovered was the fact that any 17-year old people who had completed their gymnasium course might become university students. The course of studies at the university lasted 4 years.

Key words: university, professors, privat-docents, students, lectures, second half of XIX – beginning of XX century.

Стаття надійшла до редакції 29.08.13